

Orosz István

Attila reinkarnációja

avagy lábjegyzet egy sakkipartinhoz

2017 – nemcsak a százéves piszoárt fogjuk ünnepelni (Marcel Duchamp: *Fountain*, 1917), de jubileuma lesz a NOSZF-nak is (a gyöngébbek kedvéért: nagy októberi szocialista forradalomnak), ideje hát, hogy elkezdjünk készülni.

Történelmi fikció – így szokták felcímkézni a *Borda Kiadónál* 2015-ben megjelent regényemet, a *Sakkparti a szigeten*, holott a könyv szereplői többnyire valóságosak és a velük történt események zöme annyira igaz, hogy fényképen, sőt fényképeken is meg lettek örökítve. Aki elolvasta a könyvet, az persze tudja, hogy abban épp a fotográfiák válnak a valóság meghamisításának legfőbb eszközzé, de most nem a könyvről és nem is a hírhedt fotókról akarok írni, csupán az egyik mellékszereplőről, ráadásul egy olyan részlet kapcsán, amely végül nem került be a regénybe.

A helyszín Capri, az időpont 1908 áprilisa. Az itt élő Makszim Gorkij vendégként emigráns orosz forradalmárok adják egymásnak a kilincset, de feltűnik a szigeten a korabeli európai értelmiség sok jeles és érdekes alakja is. Itt szerkeszti *Akados* című homoerotikus folyóiratát a Párizsból kiebrudalt Jacques d'Adelswärd-Fersen báró, itt írogatja a „világ legdisznóbb limerickjeit” a Szentpétervárról megszökött Norman Douglas, és itt próbál kigyógyulni a szívtipró orosz hölgy, Lou Salome iránti halálos szerelméből Rainer Maria Rilke.

Rendszeresen átjárt a szigetre a szomszédos Castellammaréból egy görbe lábú, egzaltált, kicsi festő is, hátára kötözött hatalmas festőládájával hogy „életnagyságú tájképeihez” témát keressen. Hazájában Kosztka Tivadarnak hívták, Theodore Kosztka pittore – mutatkozott be a helyieknek, de olykor már Csontvárynak vagy egyszerűen a Napút prófétájának is nevezte magát. Kisszebeni születésű lévén, jól beszélt szlovákul (rossz nyelvek szerint, a magyarnál is jobban), így szóba tudott elegyedni az oroszokkal, akik persze megmosolyogták, amikor éles pávahangján tudatta velük, hogy a nagy Raffael legyőzőjét tisztelhetik benne. Túl van szárnyalva – hajtogatta. Pobezsdennij! (Állítólag ekkor pattant ki Alekszandr Bogdanov egyik híres paradoxonja: „ha Raffaello élne,

OROSZ ISTVÁN (1951) Budakeszin élő képzőművész, rajzfilmrendező. A soproni egyetem tanára.

most forogna a sírjában”). Ott, a szigeten festi meg *A Faraglioni-sziklák tíz lovassal* című képét, amelyet manapság *Tengerparti sétalovaglás* címmel szoktak kiállítani, és az életmű utolsó nagy műveként tartanak számon. Amikor Gorkijjal összeakadt, és meglátta az író vállán üldögélő színes papagájt, Loretát, megkérdezte az író: – Bánja-e, ha lerajzolom a madarát? Gorkij nem bánta. Loretta, az Amerikából hozott, beszélő papagáj egyébként fontos dramaturgiai funkciót kapott regényem elején és végén, így kapóra jött, hogy legalább egy rajz erejéig a könyv közepe táján is felbukkanjon. A Csontváry-életműben több madárábrázolat is van, nem vállaltam tehát túl nagy kockázatot azzal, hogy elképzelttem, hogyan skiccelne föl egy papagájt, sőt hogy minél hitelesebben tudjam megírni a dolgot (a könyvben a 101. oldalon találhatják), magam is készítettem néhány papagájrajzot Kosztka mester modorában.

Persze ha Loretát megörökítette, Gorkijt is lerajzolhatta, miért is ne, egy rövid eszme-futtatást talán megér a dolog. Sok fénykép megmaradt a Caprin élő íróról, aki majdnem mindegyiken fehér napellenzős tengerészsapkát visel. A szigeten készült Csontváry-képen, a *Sétalovaglason* is látunk egy fehér tengerészsapkás lovasat. Ő volna? Ha elnézzük a többi szereplőt, a délolasz színektől nagyon különböző vörös és szőke hajú figurákat, a hölgyeket, akiket az oroszos oldalulós dámalovaglás pózában festett meg, és a férfiakat, akik magas nyakú orosz inget hordanak, bizony, belekerülhet a fülünkbe az a bizonyos bogár. Hogy ezekből az előkelősödő parvenükből lennének majd a proletárforradalom harcosai, nos ez a potomság egy kicsit se bizonytalanítsa el a száz évvel későbbi műélvezőt; a jómódú Gorkij vendégei nagylábon éltek Itáliában, úgy, akár az igazi arisztokraták. A kiváló művészettörténész, Pap Gábor bölcs tanulmányokban bizonygatta, hogy a Napút-festőnek elhivatott Csontváry az állatövi jegyek megszemélyesítőjeként festette rá a képre tíz lovasát. Vajon felismerte-e a kilovagló bolsevikok között (úgy is mondhatnám, regényem szereplői közt) Gorkijban a Kost, Lunacsarszkijban a Nyilast, Bazarovban az Oroszlánt, Bogdanovban a Szűzet, Peskovban a Mérleget és Marija Andrejevában a Rákot? Biztosan. Ha csak egyszer látta őket, akkor is. És természetesen azonnal észrevette Leninben a Bikát.

De vissza a könyvemben lerajzolt papagájhoz. Ha már megvolt Loretta rajza – hadd mondjam úgy, elkészítettük Csontváryval – a *provenienciával* is törőd-nöm kellett. Úgy prognosztizáltam, hogy a vázlatos rajz előbb-utóbb fel fog bukkanni a még csak részben feldolgozott Gorkij-hagyatékban. Na jó, erre azért ne vegyenek mérget, csak képzeljék el. Szóval, ha létezett volna az a bizonyos Loretát ábrázoló Csontváry-rajz, és a rajzot Gorkijnak ajándékozta volna a festő (vagy az ekkoriban még rendkívül nagyvonalú író megvette volna a csórónak látszó magyar festőtől), és több költözködése során meg is őrizte volna azt, akkor most ott kellene lapulnia valahol a moszkvai *Gorkij Archívum* Malaja Nyickickaja utcai szecessziós palotájának valamelyik raktárszobájának valamelyik fiókjának valamelyik dossziéjában.

Feltételezhető, hogy ugyancsak Moszkvában van, ott lappang valahol Csontváry Leninje is. A festő majdnem-főműve. Igen, az életmű csúcsa lett volna, ha

elkészül a *Nagy Apoteózis*. A művészettörténet *A magyarok bejövetele* címmel tartja számon a ma már csak egyetlen rossz minőségű reprodukció alapján tanulmányozható sokalakos szénrajzot, amelynek egyik főszereplőjéről azt sejttem, magát Lenint ábrázolja. Dehogyan sejttem, állítom, elvégre nem művészettörténeti disszertációt írok, hanem egy regény fejezetét szerkesztem (ráadásul egy regény kimaradó fejezetét), szóval a tétel a következő: Csontváry Kosztká Tivadár magyar festő a Caprin időző orosz emigránsok között találkozott Leninnel, le is rajzolta, és a rajz alapján később bekomponálta őt *A magyarok bejövetele* címmel tervezett panorámaképe szénvázlatába. Odarajzolhatta volna persze a korabeli újságok fényképei alapján is, hiszen például Ferenc Józsefet is lemásolta (azt a fotóját, amelyen éppen hadüzenetet fogalmaz Szerbia ellen), neki azonban megvolt Lenin első kézből, ha tetszik, személyesen is. Tudomásunk szerint Lenin kétszer is megfordult Caprin, először 1908 áprilisában azon az irodalminak nevezett, ám nagyon is politikai színezetű összejövetelen vett részt, amelynek során sakkasztalhoz ült Alekszandr Bogdanovval, hogy jelképesen eldöntsék, ki legyen a bolsevik párt első embere (a játszma alakulásáról, a kibicelő kommunistákról, valamint a világtörténelemről szól a fentebb már emlegetett *Sakkparti a szigeten*), másodszer 2010 nyarán, júniusban jár ott, ekkor már inkább kapcsolódni jött, vagy talán jutalmazta magát, hogy az elvesztett parti dacára vagy épp folyományaként Bogdanovot sikerült kiűtnie a politika sakktáblájáról. Csontváry Caprin készült festményét is 1908-ra szókták datálni, vagyis valószínűbb, hogy Lenin első látogatásakor találkoztak (nincs tudomásunk róla, hogy a festő 1910-ben visszatért volna Caprira).

Csontváry igencsak komolyan vette a XIX. század végén oly divatos lett kifejezést, *plein air* (még ha nem is pontosan azt értette rajta, mint a francia impresszionisták, ő inkább a Napút szinonimájaként használta a kifejezést), és képeit, amennyire csak lehet, a szabadban, az egzotikus helyszíneken festette meg. Esetünkben ez annyit tesz, hogy hosszú időt töltött a szigeten, a Faraglioni-sziklák előtti partszakaszon, ami pár száz méterre van csupán a *Villa Blaesustól*, Gorkij körpanorámás villájától, és mivel minden visszaemlékezés szerint elég feltűnő jelenség volt, nemcsak ő figyelhetett föl az oroszokra, hanem azoknak is föl kellett figyelniük órá. És ott volt ugyebár a jókora méretű kép: 70 × 170 cm, amit nehéz lett volna nem észrevenni. A papagáj miatt Gorkijt már jól ismerte és szemet szúrhatott neki az író társaságában megjelenő, hegyes szakállú, kopasz ismeretlen is, vagy talán az kérdezett rá, ki ez a különös alak, aki ilyen érdekes akcentussal töri az orosz nyelvet? Lenin (inkább Uljanovként mutathatták be) valószínűleg nem volt olyan szolgálatkész modell, mint Gorkij madara, és ahogy a fotózásnak, úgy a rajzolásnak sem örült, konspirációs alapkövetelménynek tartotta, hogy minél kevesebb dokumentum maradjon róla, ezért, ha nem is akadályozta meg Csontváryt egy-két gyors kroki felvázolásában, de modellt biztosan nem ült egy portréhoz.

1908-ban a magyar festőnek természetesen nem lehetett fogalma arról, hogy a férfi, akit lát, hamarosan a világtörténelem legfontosabb alakítójává fog

avanszírozni, noha a köré sereglő, őt sleppként követő oroszok viselkedéséből, az olykor szeszámorban túljátszott metakommunikációból már sejthette volna, nem akar ki az illető. Csontváryt akkor még nem a hírnév, hanem a karakter érdekelt – és legfőképp a szemek. Az a lenini tekintet izgatta, amely mindenkit lenyűgözött, de amelynek szuggesztivitását sem az objektivitásukkal dicsekvő fényképészek, sem az idealizálásra biztatott festőművészek nem tudták úgy megörökíteni, mint ő. Lenin szeméről, a lenini nézésről könyvek szólnak, szinte minden kortársi memoár a tekintet elemzésével kezdődik. *...ravaszkásan csillognak, de beszéd közben elkomorulnak és szinte hipnotizálónak válnak.* Lunacsarszkijt annyira megdelejezték Lenin szemei, hogy még a Vezér halála után sem sikerült kivonnia magát a hatásuk alól. Bertrand Russell így emlékezett: *Közélről néz a látogató arcába, egyik szemét úgy csavarva föl, hogy annak átható ereje is a másik szemben koncentrálódjék.* H. G. Wells azt írja, hogy ha beszéd közben elakad, az egyik szemét fölfelé, a másikat lefelé fordítja. Emil Ludwig, aki szintén már a Kreml uraként interjúvolta meg Lenint, a két szem különböző irányú mozgását vette észre: *amikor faunszerű arcában összebb szűkül az egyik ferde vágású tatár szem, amelynek mélyén gunyorosság és harci kedv tanyázik, akkor a másik szemének átható ereje gyarapodni látszik.* Louise Bryant szerint, *akire összehúzott, pici tatár szemével ránéz, ... az képtelen ellenkezni vele.* Az utánozhatatlan szemek miatt hiúsult meg a gondosan kimunkált titkosszolgálati terv, hogy tudniillik az elfogott Lenin helyett egy hasonmását engedik szabadon, és a lemásolhatatlan tekintet miatt kellett 1924. január 21-én beismerni Lenin halálát, holott egy ügyes utánzóval akár át is lehetett volna vészelné a hatalmi harcok hosszú interregnumát. A szemébe bele lehetett szeretni, legalábbis Inessa Armand szerint, akit az eleven szemek, a belőlük sugárzó önbizalom és a személyiség félelmet keltő jelenléte babonázott meg (*eleinte rettenetesen félttem magától... – kezdi a szerelmét beismerő levelet a négygyermekes édesanya*); és a szemeit meg is lehet gyűlölni, legalábbis Ariadna Tyrkova szerint: *Gonosz ember volt, és a szemei gonosz farkasszemek voltak.* Nyilván a szűk, ferde szemnyílás és az átható tekintet miatt asszociált farkasszemre az író, meg persze a szemgolyó barna színe miatt, amiről Alekszandr Kuprinnak egy másik állat jutott eszébe: *Képtelen vagyok megállni, hogy ne nézzem a szemét egyfolytában... ami a legmeglepőbb, az a színe. Tavaly nyáron a párizsi állatkertben belenéztem egy lemúr szemébe, és csodálkozva kiáltottam föl: végre megoan Lenin szeme színe! A különbség csupán annyi, hogy a makimajomszemek tágabbak és még nyugtalanabbul mozognak, Leniné viszont szúrósabb és kék szikrák pattannak elő belőle.* (Lemúr – vág hirtelen közbe Sz. G. barátom –, tudod-e, hogy a lemúr szó latinul holt lelket jelent, nem gogoli értelemben, hanem szó szerint annak hitték őket rendkívül gyászos, sztridens sikoltozásuk miatt. Állatkertünkben vannak lemúrok, ha egyszer hátadnak kedve volna borzongani, sétálj be a makimajomházba.) Hát ezeket a különös, hipnotikus szemeket, ezt a lenini lemúrtekintetet sikerült megmutatnia Csontvárynak a *Bejövétel* szénvázlatán. Elraktározta a képet, majd' egy évtizeden át hordozta magában, várta az alkalmat, hogy kivetüljön, aztán amikor 17-ben tele lettek az újságok az

Új Vezér fotóival, a homlokára csapott: igen, ismerem őt, kiáltotta, és odarajzolta rögvest úgy, ahogy emlékezett rá, öltöny, nyakkendő, fehér ing, egy rá csodálattal visszanező törpe teve hátára. Alighanem a szemek, a különös tekintet alapján szokták önarcképnek hinni a *Bejövétel* tevegelő figuráját, mert való igaz, a kopasz fej és a hegyes szakáll mellett Csontváry arcának is a szemek adták a karaktert, a nézése volt a legjellegzetesebb tulajdonsága.

Ahhoz persze, hogy biztosak legyünk a dolgunkban, nem elég a formai hasonlóság, tudnunk kellene, hogy mit keres Uljanov-Lenin egy magyar történelmi pannón. Csontváryt ösztönösen vonzották a spirituális áramlatok, majd tudatosan is kereste a kapcsolatot velük. Érdeklődött a XIX. század második felében népszerűvé váló és belső megújuláson áteső okkultista mozgalmak, az alkímia, a szabadkőművesség és a rózsakereszteség iránt is, de leginkább a teozófia izgatta. Nem volt nehéz dolga, hiszen amikor felhagyott a gyógyszerészetel, és anygali elhívásra festővé vált, gácsi patikáját épp egy teozófus bérlőre bízta, akitől aztán útmutatást kapott a továbblépéshez, sőt alighanem szakirodalmat is. Hallott például a *Teozófiai Társaság*ot létrehozó Jelena Blavatszkjáról, és megtudta, hogy leginkább az orosz értelmiség körében terjednek a tanai. Nem is tévedett, amikor Gorkij és Bogdanov és Lunacsarszkij előtt kiejtette a szót, „teozofija”, azok rögvest fölkapták a fejüket. Igen, a szlávosan hangsúlyozott szó egyszerre varázskört rajzolt a kis magyar köré, és új barátai rögvest rázúdították különös tanait, a kozmizmust, a messianizmust, az empiriokriticizmust. Talán az istenépítés tana lehetett az, amit többé-kevésbé felfogott, azt is csak azért, mert többször elismételték: istencsinálás, istenteremtés, istenépítés ..., érti Kosztka úr: *bogosztroityelsztvo*. Bo-go-sztro-i-tyel-sztvo. (Bogdanov: Isten nyilvánvalóan létezik, elvégre nem lehet olyan megátalkodott, hogy elhitesse velünk a létezését, ha nem is létezik.)

1917-ben, amikor a budapesti lapokban is elkezdtek feltűnedezni a Lenin-portrék, úgy képzelte Csontváry, hogy végre elérkezett a bogosztroityelsztvo kora. Aligha derült ki számára, hogy a Caprin megismert sok istencsináló okkultista közt épp Lenin volt a kakukktojás, hogy pont azért utazott a szigetre, hogy felvegye a harcot a párt idealista elhajlói ellen, azt meg pláne nem tudhatta, hisz a politikában naprakész kortársak előtt sem volt még világos, hogy a szigeten megismert forradalmárrá lett emigránsok zöme 17-re kigyógyult az ezotériákból. (Talán csak Bogdanov tartott ki: az empiriokriticizmusról terjesztett sok hazugságnak a fele sem igaz.) De csodáljuk-e, hogy Csontváry messiást látott Leninben, amikor az egyik első kezébe akadó újságban, az *Est* karácsonyi számában is (1917. december 25.) *Új Megváltóként* dicsőítették (Pásztor Árpád *Lenin* című költeménye). A magyar újságokban megjelenő első Leninképek alapján nem is volt olyan könnyű azonosítania egymással a Caprin leraj-

zolt férfit és a forradalmárt. Tudomásunk szerint a legelső Magyarországon publikált Lenin-képek szintén rajzok voltak, az egyik a *Mátyás diák* című élelclap 1917. november 18-ai számának címlapján, a másik pedig a *Bolond Istók* ugyanazon napi számának egy belső lapján jelent meg. Mindkettőt Jeney Jenő Béla rajzolta. A *Mátyás diák* címlapján a viszkít ivó John Bull (Anglia jelképe a XVIII. század óta) és a vodkázó Kerenszkij közt egy torzonborz, körszakállat viselő muzsik csap az asztalra, aki gimnasztyorkája felirata szerint maga Lenin. A *Bolond Istók* karikatúráján is ugyanők vannak, ugyanúgy néznek ki, csak hogy ott Lenin egy lovon ül, és olajágot lenget. 1917. december másodikán, szintén a *Bolond Istók* közölt egy szignó nélküli rajzot (címe: *Az antant aszfaltbetyárai*), amelyen az Oroszországot jelképező leányzó támadóit (Wilsont és John Bullt) eljlesztő bunkósbotos szikár alak kabátjára szintén a Lenin név van írva. A következő kép is karikatúra, a *Mátyás diák* december negyedik számában jött, a címe *Betlehem*. A jászolban fekvő kisdedet – a Békét – két pásztor imádja, Trockij és Lenin. Ezen már karakteresebbek a szereplők, Trockijon ott a jellegzetes csiptető és Lenin állán a hegyes kis szakáll, bár az azonosítást némileg nehezíti, hogy mindketten jókora kucsmát viselnek. Két nap múlva, az *Érdekes Újság* december hatodik számában ugyancsak kucsmás (*usánkás*) portré jelent meg Leninnről, az alkotó itt sincs megnevezve, valószínűleg külföldről átvett kép, orosz művész munkája lehetett. Szintén az *Érdekes Újságban*, a december 26-ai számban *Az orosz forradalom karikatúrákban* című cikk illusztrációjaként jelent meg egy egészalakos Lenin-rajz, amely már többé-kevésbé felismerhetően mutatta a férfit, akivel Csontváry Caprin találkozott. Aztán december 30-án a *Képes Újságban* megjelent az első fénykép is. Szembenézően, nyakkendősen, szakállasan és kopaszon, úgy, ahogyan megismerte. Ha voltak is kétségei, aznap eloszlott mind.

Csontváry tehát lelkesedett a cár ellen föllépő, ezért szerinte a Monarchia pártján álló és kezdetben a magyar újságokban is pozitív hősként ábrázolt Leninért, a várva várt sámán képét vetítette rá, a *Lángész, a Tekintély és a Pozitívum* című írásaiban megjövendölt „nagyarányú kibontakozás” letéteményesét látta benne, Attila inkarnációját, a „Keleti Fényt”, akiben ott van a „világteremtő energia”, ami e korcs emberiség megváltásához szükségeltetik. Hogy ezeken kívül mit látott még Leninben, azt ugyan nem részletezte, de a forradalom vezetéséhez nyilván ugyanazok az ihletett tulajdonságok szükségeltetnek, mint amelyek a csataképfestéshez, és ezeket pontosan sorra veszi az isteni zsenialitás meglététől, a bölcsélettel történt felruházottságon át a napszín skálájának ismeretéig. „A csataképfestés versenyre hívja a nemzeteket, reméljük azonban, hogy ez a verseny lesz az utolsó, amely az Isten igazát lesz hivatva tolmácsolni, hivatva lesz az Istent igazolni.”

Tudomásunk szerint a *Magyarok bejövételének* csupán a kartonja készült el, a *Feszty-körképpel* versenyző nagy panoráma megfestésére már nem maradt ideje a Leninnél 17 évvel öregebb Csontvárynak. Feszty Árpáddal az 1908 novemberében a városligeti Iparcsarnokban rendezett kiállításán ismerkedett meg személyesen, akkor merült föl benne először egy „történelmi hosszúkép”, talán egy két végén összeérő körpanoráma gondolata. A kép eszméjét hosszan érlel-

te, jelképeesebb üzenetet szánt neki, mint a történelmi hűséget szem előtt tartó Feszty szánt a sajátjának. A „kettős honfoglalás” elméletét előlegezte meg azzal, hogy a hun vezért, Attilát is szerepeltette a képen, az alakok fölött lebegő kardos turullal pedig eleve a mítoszok szférájába utalta a látomást. 1917-ben, az Oroszországból érkező hírek hatására döntött úgy, hogy újra elő kell vennie a kompozíciót, ekkor rajzolta a képre Lenint, vagy alakította át Lenin-portrévá a tevén ülő alakot. *Lehel Ferenc a saját kezével fixírozta le a hatalmas szénrajzokat, a Magyarok bejövetelét és a Zsidók panaszfalát – megmentve ezzel a teljes szétkenődéstől –, mielőtt a Városháza udvarán kiállították volna – emlékezett vissza a Csontváryt felfedező egyik első műkritikus lánya. A visszaemlékezésben említett alkalmi kiállítás a pesti Városháza udvarán volt 1921-ben, a több papírlapból összeragasztott és a visszaemlékezés szerint addig lefixálatlan szénrajzot ott fotóztatta le Gerlóczy Gedeon a többi nagy képpel együtt, mert a méretük miatt csak szabad téren lehetett őket lefényképezni. A *Bejövetel* alól kilátszó kövezet és egy belógó ablakkeret alapján saccolhatók meg a rajz méretei: kb. 6×3 méteres volt a karton. A fotón már meglehetősen rossz állagúnak tűnő rajz talán az idők során megsemmisült, talán a felszabadító szovjet seregek kárpótlásként vitték magukkal Budapest ostroma után (higgyük-e, hogy azért, mert felismerték rajta Lenint?), de azt sem lehet kizárni, hogy még mindig a Nemzeti Galéria valamelyik raktárában, a sok beletározatlan paksaméta egyikében porosodik. Ki tudja?*

Valahogy idekerült még egy mondat a regényből, a *Sakkparti a szigeten*ből, s ha már itt van, maradjon. „Az elbeszélő kipottyan szerepéből, s azon kezd morfondírozni (valójában már régóta ezt teszi), hogy érdemes-e vajon keresnie a határvonalat az »így esett« és az »akár így is eshetett volna« között, és azzal biztatja magát (meg persze azzal nyugtatja az olvasót), hogy olykor a fikció kacskaringós passzázssai biztosabban vezetnek el oda, ahová a valóság is tart; vagy ahová tartania kéne. Következésképp a dolgok végső kibogozása, vagyis megértése csakis azok regényes összegubancolása révén valósulhat meg.”